

MICHAEL LERCHE NIELSEN

Skriften på væggen

Kalenderindskrifter og en allegorisk lønruneformel fra Gotland

1 Indledning

Graffitiindskrifterne i de nordiske middelalderkirker er traditionelt blevet opfattet som mere eller mindre tilfældige kradserier, og det er først i nyere tid, at man for alvor er begyndt at interessere sig for dem (se fx Moltke 1976: 347–348). En del indskrifter er karakteristisk nok blevet bemærket i forbindelse med kirkerestaureringer, men de er ikke blevet registreret i runearkiverne og venter således på at blive genopdaget (Källström 2016). Atter andre indskrifter er først gjort bekendt for runeforskerne i forbindelse med kunsthistoriske publikationer (se fx Blindheim 1995, von Busch et al. 1993).

Indholdet af artiklen blev i forkortet form fremlagt i min opposition ved Jonas Nordbys ph.d.-forsvar *Lønnruner. Kryptografi i runeindskrifter fra vikingtid og middelalder* i Oslo 9. november 2018. En tak rettes til Magnus Källström for upubliceret, arkivalisk materiale om runeindskrifterne i Bunge kyrka samt for illustrationerne. Sven Göran Hallonquist takkes for nyttige råd vedrørende middelalderlige kalenderruner og kalenderberegning. Stud. mag., BA Anna Silberg Poulsen takkes for rentegningerne.

Lerche Nielsen, M., Associate Professor, University of Copenhagen. “The writing on the wall. Runic calendar inscriptions and an allegorical formula from Gotland”. *ANF* 134 (2019), pp. 5–23.

Abstract: Medieval plastered wall inscriptions from Scandinavian churches have often been dismissed as mere illegible scribbles. However, the large number of such inscriptions in itself calls for greater attention to be paid to them. This paper proposes new interpretations of a series of hitherto un-interpreted runic inscriptions from the walls of the belfry in Bunge Church, North Gotland. It is argued that the syllable with seven repetitions, G 330a–G 330b, the runic golden number, G 330d, and the seven dominical runes, G 330f, are to be related to medieval computistics. A very similar now-lost set-up of inscriptions has been registered in Grötlingbo Church, G 38†. Finally, the encrypted formula *hpkooorrrnnn*, which occurs five times in Bunge, two times in the chancel of Väte Church, as well as on a lead tablet from Källingeby, Bornholm, DK Bh 20, should be interpreted as allegorical symbols of the Covenant *born*, the Resurrection *born* and the Gospel *korn*, rather than folk medicine as suggested previously.

Keywords: runes, church graffiti, syllable, computistics, encrypted formula.

DOI: <https://doi.org/10.63420/anf.v134i.27815>

Den ringe interesse blandt runeforskere for denne type indskrifter skyldes både de besværlige bevaringsforhold og vanskeligheder med at afgrænse indskrifterne, men også at mange ikke synes at give mening. Denne artikel forsøger at gøre op med vanetænkningen ved at give tolkningsforslag til en serie hidtil “meningsløse” runeindskrifter på en puds-væg i Bunge kyrka ved Fårösund på Nordgotland.

Kalkpudsindskrifterne er velbevarede i mange af Gotlands ca. 100 middelalderkirker, og de udgør henved en fjerdedel af de kendte indskrifter fra øen. Tages der højde for, at der kan være mange runeindskrifter på samme væg registret under ét registreringsnummer i *Gotlands runinskrifter*, er der tale om mere end 100 pudsindskrifter. Men tallet er givetvis højere, da en hel del indskrifter som nævnt endnu venter på at blive opdaget og beskrevet (Källström 2016).

Tårnkammeret i Bunge er den nuværende kirkebygningens ældste del. Tårnet dateres til begyndelsen af 1200-tallet, og det velbevarede pudslag på indersiden af tårnet anses for nogenlunde samtidigt (Gustavson 2004: 2). Vestportalen var oprindelig kirkens hovedindgang, men med tilføjelsen af et større skib og kor i 1300-tallet mistede portalen betydning. I efterreformatorisk tid er tårnrummet blevet brugt ved klokke-ringning og som pulterkammer.

Tårnkammerets kalkpudsede vægge er oversåede med kradserier: skibsmotiver og stjerner, bomærker og indskrifter, fortrinsvis runeindskrifter, hvoraf særligt de sidstnævnte har en lang undersøgelseshistorik. Ud over Gustavsons egne undersøgelser efter istandsættelsen af kammeret i 1970'erne stammer de vigtigste bidrag fra P. A. Säve, Otto v. Friesen samt Nils Tübing (Gustavson 2004).

Emnet for denne artikel er syv tilsyneladende kaotiske graffitiindskrifter, G 330a–330g, der er ristet med runer ind i den hårde kalkpuds på vestvæggen af tårnkammerets sydside, dvs. til venstre for portalåbningen, se fig. 1. Øverst på denne sidevæg ses en stjerne med syv takker samt en serie sekundære bomærker. Runernes højde i de syv indskrifter varierer mellem 2,5 og 12 cm. Nederst ses et skibsmotiv, der er tolket som en såkaldt *lægter*, svensk *läktare*, dvs. et mindre senmiddelalderligt lastfartøj (von Busch et al. 1993: 53 nr. 7).

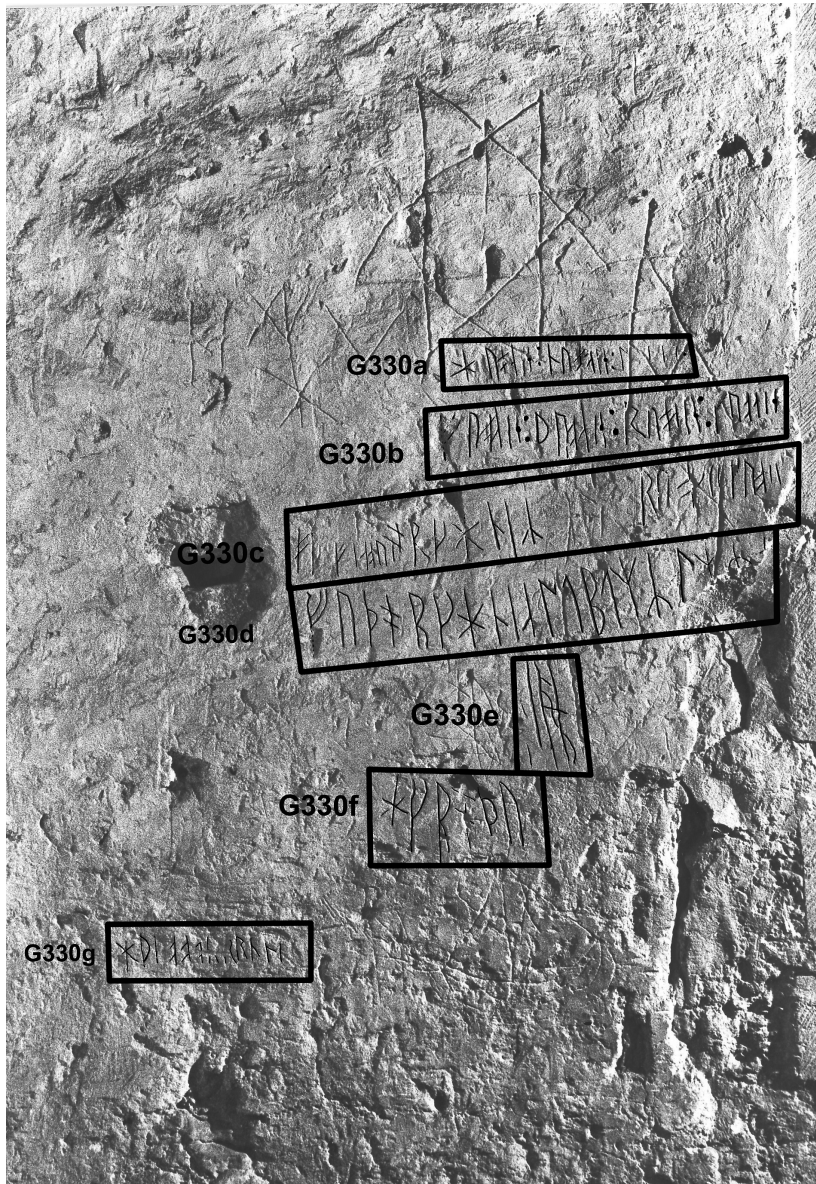

Fig. 1. Tårnkammervæggen i Bunge kyrka med indristninger: øverst heptagram, bomærker, runeindskrifter samt nederst et skibsmotiv. Fremhævelse af indskrifterne G 330a–g ved Anna Silberg Poulsen baseret på foto af Otto v. Friesen ca. 1900–1920 (www.alvin-portal.org, alvin-record:146166, Public Domain).

2 Syllabariet

De to øverste runeindskrifter på tårnkammervæggen er optaget i *Gotlands runinskrifter* som G 330a **huo-e : nuoaie** : samt G 330b **fu-aiē : puoaie : ruoaie : -uoaie**. Skriftøvelsen består af konsonanttegnene **h, n, f, þ, r** efterfulgt af fem vokaler: **uoaie**, se fig. 2.

Helmer Gustavson tolker indskrifterne som "skrivövningar i form av ett slags runsyllabarium som bygger på successiv användning av tecken för konsonanterna i den ordningsföljd som de uppträder i runraden följda av tecknen för vokal i den ordning dessa uppträder i runraden. I de två inskrifterna har ristaren använt de sex första konsonanttecken i runraden" (2004: 26). Tidligere har såvel brødrene Sæve som George Stephens fremsat lignende tolkninger, som da også på forskellig vis støttes af nyere fund af runsyllabariet. Det gælder udover en spektakulær tenvægt af træ fra Sigtuna (Gustavson 2007) en række vigtige, norske fund (Knirk 1994, Seim 1998a).

Senest har Jonas Nordby behandlet G 330b, men mærkeligt nok ikke G 330a, i sin ph.d.-afhandling om lønrunesystemer fra 2018, nærmere bestemt i afsnittet "Vekslede initialer med faste repetitioner" (s. 109). Selvom Nordby ikke opfatter syllabariet som egentlige lønruneindskrifter, medtages de i afhandlingen, fordi de har lighed med krypterede indskrifter.

Ved min undersøgelse af indskrifterne i Bunge i juli 2018 kunne det konstateres, at "syllabarie"-sekvenserne var bedre bevaret, end man får indtryk af ud fra Helmer Gustavsons rentegninger og translitterationer. Det er desuden klart, som Helmer Gustavson antyder, at man bør læse den nederste af de to indskrifter først, og det er ejendommeligt, at de to tekstlinjer ikke er blevet samlet under et fælles indskriftnummer. Mine nylæsninger er som følger G 330b: **fuoaie : puoaie : ruoaie : (k)uoaie** :

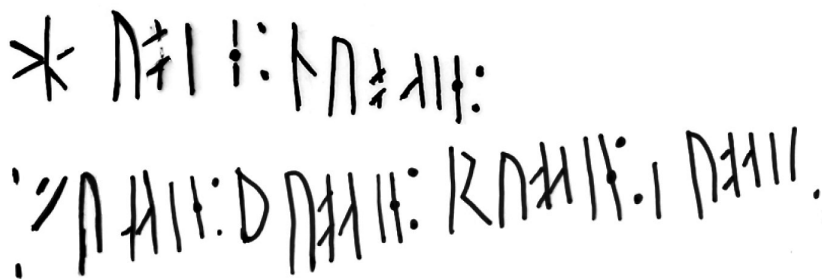

Fig. 2. Runesyllabariet G 330a og G 330b. Helmer Gustavsons rentegninger (ikke målfaste) i *Gotlands runinskrifter* 2004, Runverket RAÄ.

samt G 330a **huo^aie : nuo^aie : (s)[.]--(i)e**. Den skarpe parentes angiver, at der er en repareret skade i pudsen med plads til ét runetegn. For at undgå forvirring, vil jeg foreslå, at “syllabarie”-indskriften i en kommende revision af teksten til bind 3 af *Gotlands runinskrifter* benævnes G 330a.

Selvom der på grund af en nyere overkalkning kun er vage spor af den sidste sekvens, kan der konstateres sikre runespor. Magnus Källström, Runverket, gjorde mig efterfølgende opmærksom på, at Nils Tibergh havde gjort eksakt samme observation i et upubliceret notat fra 1949, som ved en fejl ikke omtales i *Gotlands runinskrifter*. Ved mit kontrolbesøg i Bunge sammen med Magnus Källström i september 2019 kunne nylæsningerne bekræftes. Af den sidste rune ses således tydeligt prikken fra den stungne **i**-rune translittereret **e**.

Bunge-“syllabariet” består således af futharkens syv første konsonant-tegn, **fprkhns**, efterfulgt af futharkens fire vokaltegn suppleret med stungen **i**-rune, som her translittereres **e**: **uo^aie**. Helmer Gustavson hævder, at der er tale om “tecknen för vokal i den ordning dessa uppträder i runraden”, men det er ikke korrekt: De to første vokaltegn **u** og **o** følger futharkens rækkefølge, idet de to runer udgør det andet og det fjerde tegn, mens de to næste, **a** og **i**, til gengæld er byttet rundt, idet de er placeret som henholdsvis rune ti og ni i 16-tegnsfutharken.

Den stungne **i**-rune, **e**, som følger til sidst, er ikke en del af den middelalderlige 16-tegnsfuthark, men den kan i sjældne tilfælde være medtaget som supplementstegn. Ifølge Karin Fjellhammer Seim, der har arbejdet mest indgående med futhark-indskrifterne, er det tvivlsomt, om de stungne runevarianter **u**, **i**, **k**, **t** og **b** for *y/ø*, *e*, *g*, *d* og *p* (samt sjældnere stungne middelaldervarianter af **f**, **n**, **l**) overhovedet er blevet opfattet som selvstændige, potentielle futharkenheder i middelalderen (Seim 1998b:134).

Den normale udformning af runesyllabarier skriver stavelserne fuldt ud: **fu:fo:fi:fa:pu:po:pi:pa:ru:ro** etc. Forklaringen på vokalrunernes rækkefølge i Bunge skal efter min opfattelse snarest forklares grafisk ud fra runetegnets faldende grafiske kompleksitet: **u**-runen med buet bistav i fuld runehøjde, **o**-runen med to venstrevendte bistave, **a**-runen med en venstrevendt bistav og endelig **i**-runen, som blot er en hovedstav. Runen **e** følger til sidst, fordi den ligger uden for den egentlige 16-tegnsrunerække.

En mulig forklaring på de syv syllabarie-repetitioner kunne være, at **fprk** og **hns** udgør konsonanttegnene i første og anden æt af futharken. I så fald “mangler” risteren tredje æt, **tblmr**. Jeg tror dog snarere, at baggrunden for de syv repetitioner skal søges i forbindelse med de følgende indskrifter.

3 Gyldentalsrækken og repetitionsindskriften

Før jeg omtaler den tredje indskrift på pudsvæggen, G 330c, er det nødvendigt at kigge på G 330d, fig. 3. Gustavson skriver herom: "Indskriften utgörs av gyllentalsserien, dvs. futharken jämte de tre utfyllnadsrunorna *árlaugr*, *tvímaðr* och *belghor(n)*. Den har den ordningsföljd som är vanlig, när runorna används i gyllentalsserien, där **l** är placerad före **m**. Runa 14 skall alltså läses som en spegelvänd **l**-runa" (2004: 27–28). Den spejlvendte **l**-rune vil i middelalderen svare til **t**-runen, og det er da også således, runen er translittereret i *Gotlands runinskrifter*.

Gyldentalsrækken eller kalenderrunerne blev anvendt i komputistisk sammenhæng, dvs. ved beregningen af påskens placering fra år til år i den 19-årige, såkaldt metoniske cyklus, som bygger på månefaserne (Jansson 1963). Gyldentalsrunerækken, der optræder i flere gotlandske kirker, har desuden på forskellig vis kunnet opfattes symbolsk, hvilket jeg vender tilbage til nedenfor.

Indskrift G 330c, der står mellem "syllabariet", G 330a-b, og gyldentalsrækken, G 330d, translittereres **f-fiaou-rkhnir...ri-o...kuo-** - i *Gotlands runinskrifter*, se fig. 4. Helmer Gustavson konstaterer: "G 330c ger ingen språklig mening. Möjligen är ristningen en förvanskad futhark-inskrift" (2004: 27).

Eftersom runehøjden i første del af G 330c varierer umotiveret mellem 2,5 og 6 cm samt på grund af afstanden mellem rune 14 **r** og 15 **r** er det efter min opfattelse klart, at G 330c må opdeles i tre underindskrifter. Forslaget blev til fulde bekræftet ved den fornyede undersøgelse med Magnus Källström.

For at tage den sidste del af indskriften først, er det, Helmer Gustavson læser som rune 16–17 **i**- snarere en **u**-rune, og det er åbenlyst, at afslutningen på G 330c, rune 15–25, er en kopi af de to "syllabarie"-sekvenser umiddelbart ovenover i indskrift G 330b, se fig. 5. Ved undersøgelserne i 2018 og 2019 var det tydeligt, at der også i dette tilfælde er

Fig. 3. Gyldentalsrunerækken G 330d. Rentegning (ikke målfast) Helmer Gustavson 2004, Runverket RAÄ.

Fig. 4. Repetitionsindskriften G 330c. Rentegning (ikke målfast) Helmer Gustavson 2004, Runverket RAÄ.

bevaret spor af flere runer end Gustavson har set, ikke mindst den afsluttende stungne rune i hver sekvens. Jeg læser denne del af indskriften: **ruo-i(e) kuo(i)(e)**.

Repetitioner af samme indskrift er et gennemgående træk ved graffiti-indskrifter i middelalderkirkerne, og de synes nogle gange at være udført af samme rister, men kan også være langt senere efterligninger. Det er et område, som fortjener en særskilt undersøgelse.

I den første del af G 330c vil jeg på lignende vis udskille runerne 3–8 **fiaou-**. De seks runer har kun halv runehøjde i forhold til resten af linjen, se fig. 6. Jeg opfatter serien af små runer som et alternativt “syllabarium” i forhold til det først omtalte, idet vokaltegnene her følger den alfabetiske rækkefølge.

Fig. 5. Repetitionen af runerne **ruo-i(e) kuo(i)(e)** i G 330c og samme del af den kopierede indskrift G 330b ovenover. Foto forfatteren 2018.

Fig. 6. Begyndelsen af indskriften G 330c. Den indledende **f**-runen er let beskadiget. De følgende, mindre runer 3–8, **fiaou**-, udgør et syllabarie med vokaltegnene i alfabetisk rækkefølge. Herefter ses **o**-runen fulgt af **rkhn** fra kopien af gyldentalsrækken i indskriften nedenunder, G 330d. Foto Magnus Källström, Runverket RAÄ.

Tilbage står så rune 1–2 **f**- samt rune 9–14 **-rkhnir**. Rune 9 har Gustavson misopfattet, idet der helt klart er tale om en **o**-runen med gennemstregede bistave, se fig. 6. Jeg læser denne tredje del af indskriften **f-lorkhnir** og ser den som en ufuldendt gyldentalsrække, nemlig som en kopiering af den komplette gyldentalsrække nedenunder. Kopisten har repeteret de dele af gyldentalsrækken G 330d, der var plads til i forhold til de to øvrige indskrifter, idet den mellemliggende indskrift med mindre runer 3–8 **fiaou**- efter min opfattelse er ristet først.

4 Kruseduller og søndagsruner

Væggens femte indskrift, G 330e, består af nogle 9–12 cm lange, delvis sammenfildede, runelignede tegn. Tegnene har en helt anden karakter og formentlig ingen forbindelse med den øvrige graffiti på væggen, og det er

vel diskutabelt, om der overhovedet er tale om en runeindskrift. Mest af alt ligner det en gengivelse af indskriften INRI over korset som forkortelse for *Iesus Nazarenus rex Iudaeorum*. Til venstre for G 330e ses et pentagram, hvilket er et hyppigt motiv på kirkevæggene. Pentagrammet kan blandt andet være et kristent symbol for de fem sår, *stigmata*, som Kristus får på korset. Til venstre herfor ses en løsrevet, mulig **h**-rune, der ikke er medtaget i *Gotlands runinskrifter*.

Indskriften G 330f, læses af Gustavson **hkr-pu** med en nedslående konstatering: "Indskriften ger inte något underlag för en säker tolkning" (2004: 30). Jonas Nordby gør en del ud af denne indskrift, som han behandler i afsnittet om krypterede indskrifter med "Baglængs skrivemåte" (Nordby 2018: 71). Nordby argumenterer overbevisende for at læse rune 4 som en **o**-rune og vil supplere med en nu tabt **f**-rune, hvorved han får de første syv runer i futharken læst baglæns: **hkropu[f]**. Ser man på Magnus Källströms foto, fig. 7, er der ingen tvivl om, at der skal læses **o**. En skade i pudslaget gør det umuligt at afgøre, om der engang har været en **f**-rune.

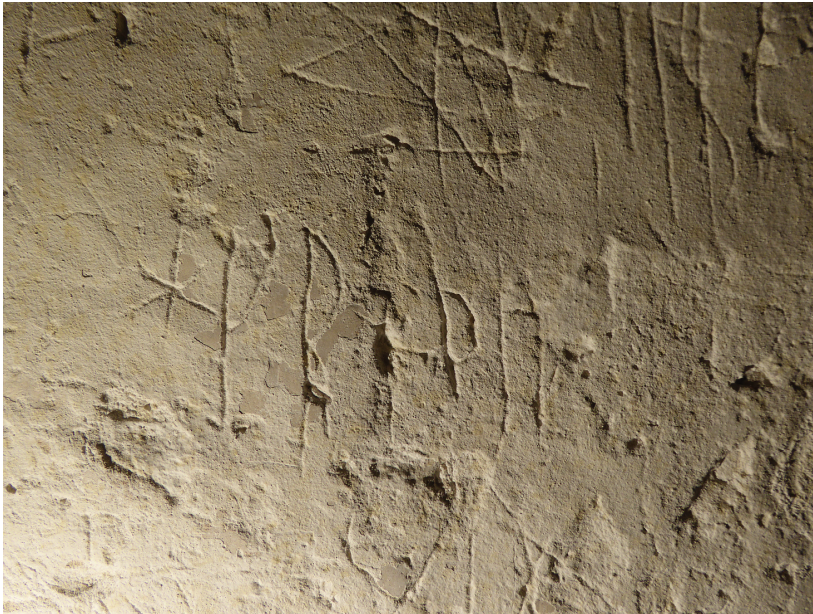

Fig. 7. Søndagsrunerne **hkropu** G 330f. Fotoet bekræfter, at rune 4 skal læses **o**, samt viser, hvorledes pudslaget er repareret der, hvor den afsluttende **f**-rune måtte forventes. Foto Magnus Källström, Runverket RAÄ.

På grund af de to gyldentalsrækker ovenover, er Nordbys forslag om at opfatte de syv runer som søndagstegnene i runekalenderen utvivlsomt rigtig, og man kan fx sammenligne med væggen i Hemse kyrka, G 56, der er bemalet med 21 sekvenser af søndagsruner, her med normal læseretning **fuporkh**.

Søndagsrunen var vigtig for at skelne årene fra hinanden, og ordet *sunnudagr* m. optræder sammen med *prīm* n. ‘nymåne-gyldentalstegn’ mindst 16 gange i det gotlandske runekorpus, fx den i 2018 genfundne runesten fra Hejde kyrka, G 171, som omtaler kirkens brand i forbindelse med en påskeprocession i 1492: *Kirkian brann a bilætisbyrð laugardagi. Þa var h sunnudagr ok s prim i þrettandu raðu*. “Kyrkan brann under en procession (eg. bildbärande) på (påsk)lördagen. Då var h söndag(sruna) og s prim(runa) i trettonde raden (på påsktavlan)”. Den ældste af disse dateringer er meget passende pudsindskriften G 217 fra kirken i Akeback, der blev ridset ind i pudsvæggen 1328.

Den baglæns skrivemåde af søndagsrunerne i G 330f kendes også i anden sammenhæng. I Ole Worms manuskript *Computus runicus*, NKS 203 8vo, afbildes en “Cyclus Solaris” med runeserier bestående af fem eller seks runer fra futharken skrevet baglæns i en ydre ring, mens de udskudte runer ses i den indre ring. Cirklen med solcyklussen har Worm kopieret fra Johannes Bureus (Lithberg og Wessén 1939: 20).

Gyldentalsrækken og søndagsrunerne indgår i den omtalte komputistiske kalendertradition i middelalderen (Jansson 1963). Ud over at beregne påsken og de kirkelige højtider var kalenderen også styrende for såtider, vejrvarsler, erlæggelse af tiende mv. Kalenderberegning blev anset for en videnskab, og komputistik indgik som led i den middelalderlige skoletraditions anden del, *quadrivium*. Fordi skabelsen og tiden frem til dommedag var tilrettelagt og udmålt ved Vorherres forsyn, kunne man også opfatte den guddommelige tidsberegning som kristen symbolik (Måle 1961: 5–14).

Kalenderens vigtighed i kirkelig sammenhæng understreges af den runekalender og universal-fremstilling, der er malet på den nordre tårnvæg i Eskelhems kyrka, G 194. Den er senest behandlet af Sven-Erik Pernler (2013: 128). Desværre blev de dårligt bevarede runeindskrifter inde i cirklerne ikke ordentligt dokumenteret inden restaureringen, således som Elisabeth Svärdström redegør for i sin gennemgang i *Gotlands runinskrifter*.

Det er muligt at de syv “syllabarie”-enheder med hver seks tegn i G 330b–G 330a har haft deres plads i komputistikken, men jeg kan ikke endnu pege på forbilleder eller paralleller. Syllabariet brugt som læse- og skrivetræning indgik imidlertid også i den middelalderlige grundskoling, *trivium*.

5 Ekskurs til Grötlingbo kyrka

En fuldstændigt tilsvarende kombination af indskrifter, som de her behandlede fra Bunge kyrka, fandtes tidligere på tårnkammerets sydvæg i Grötlingbo kyrka. I *Gotlands runinskrifter* er væggens indskrifter samlet under det fælles indskriftnummer G 38†. Indskrifterne er i dag gået tabt, men de blev undersøgt og aftegnet af P. A. Säve i 1864, fig. 8. Hans translitterationer gengives nedenfor efter gængs praksis i skarp parentes.

På Säves aftegning af væggen ses øverst to sjælebønner indledt med [gesu : naþi] "Jesus vis nåde for ...". Derunder afbilder Säve, skrevet på hovedet og med læseretning fra højre mod venstre: [fupokh-]. Pladsforholdene gør, at runesekvensen bedst kan tolkes som de syv søndagsruner. Længere nede har Säve aftegnet to gyldentalsrækker: den øverste er skadet i midten og den nederste er delvis skrevet på hovedet med læseretning

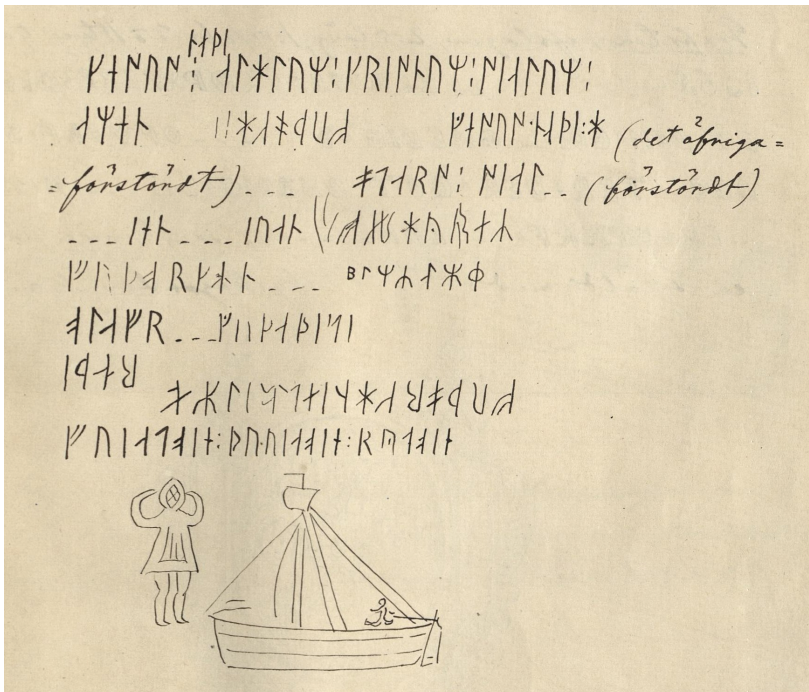

Fig. 8. Udsnit af P. A. Säves Reseberättelse 1864 med aftegninger de nu forsvundne pudsindskrifter på tårnkammerets sydvæg i Grötlingbo kyrka, G 38†. I anden linje ses, på hovedet, søndagsrunerne. Tre linjer derunder ses to gyldentalsrækker. Nederst ses tre "syllabarie"-sekvenser (Antikvarisk Topografiska Arkivet, Stockholm, ATA). Foto Magnus Källström, Runverket RAÄ.

fra højre mod venstre. Nederste linje udgøres af tre runesekvenser [fuiatoie : puuiaioie : rytoie], som Sävve sammenligner med indskrifterne i Bunge. Formentlig er der tale om samme "syllabarium", men det er uklart, hvor mange sekvenser indskriften i Grötlingbo har indeholdt.

Det skal tilføjes, at vi også finder gyldentalsruner og søndagsruner i Ganthems kyrka, hvor de er behandlet samlet under indskriftnummer G 142. Kalenderindskrifter har formentlig været mere almindeligt udbredt i de gotlandske kirker. I det øvrige skandinaviske materiale findes gyldentalsrækken og søndagsrunerne sporadisk, fx på kirkeklokken fra Akershus, N 15 (Knirk 1994: 182–183). Gyldentalsrunerækken optræder sammen med minuskelindskrifter på granitdøbefonten i Bårse kirke på Sydsjælland, DK Sj 76. I det sidstnævnte tilfælde må man formode, at gyldentalsrækken symboliserer skabelsen og den guddommelige verdensorden, hvor tidsaspektet med de syv dage spiller en afgørende rolle.

At Bunge og Grötlingbo repræsenterer samme opsætning af indskrifter, kunne eventuelt tyde på, at samme person eller personkreds har stået bag indskrifterne. Ved et tilfælde genfindes der to personnavne, der optræder på tårnkammerets vægge i Bunge, *Herra Olaf̄r ī Ruti*, G 331a, og *Iūhan klukkari* i G 331b, også i Grötlingbo, men det må formentlig afskrives som en tilfældighed: Sognepræsten Olafs indskrift, G 331a, er runetypologisk yngre og desuden dateret med arabertal til 1593, mens Johan, der nævnes i G 331b, teoretisk godt kunne være den samme person, som nævnes i Grötlingbo, G 38†. Navnet Johan er imidlertid et af de mest hyppige mandsnavne i middelalderen, så navnesammenfaldet kan ikke bevise noget. Forekomsten af komputistiske indskrifter peger efter min mening entydigt på akademisk skolede, gejstlige personer som runeristere.

Det er dokumenteret, at de gotlandske præster havde et overraskende højt uddannelsesniveau før reformationen (Pernler & Piltz 2013: 125–129), og flere af de gotlandske pudsindskrifter er skrevet af gejstlige: *Herra Iūhan Lundi* fra Norrlanda kyrka, G 152c, *Brōðir Iakupr* i Väte kyrka, G 177a, samt *Herra Bōtulf̄r* i Källunge, G 238. Nogle af de fromme bønner, fx de citerede fra Grötlingbo, G 38†, kunne meget vel være forfattede af gejstligt skolede personer. Det samme gælder naturligvis pudsindskrifter med latinske ord og bønцитater, G 127, G 190a–b, G 360, men også det latiniserede personnavn *Jacobus* G 177d. I Akebäcks kyrka vidner *Nikulas* afbildning af et urteknippe sammen med runedateringen Maria himmelfartsdag 1328, G 217, om kendskab til den tyske Maria-liturgis *Benedictio herbarum*, således som Elisabeth Svärdström overbevisende redegør for i *Gotlands runinskrifter*. Endelig afspejler de overordentligt velformulerede donatorindskrifter G 48 samt G 119 sammen med indskrifter som G 83 om høj grad af skrivekundskab.

Læsningen af samme formel i Väte, G 177b, må efter mit og Magnus Källströms besøg i september 2019 justeres en smule, idet man tydeligt ser den spejlvendte bue på **p**-runen i den nederste formel. Ved den forudgående rune mener jeg at kunne se spor af **k**-bistaven i brudfladen, men den må dog vurderes som usikker. Rune 19 er helt klart toppen af en **r**-rune snarere end en **n**-rune, sådan som Elisabeth Svärdström hævder. Dertil kommer to yderligere runespor, se fig. 10.

Ristningen er til dels udført som samstavsruner, dvs. med genanvendelse af forlængede hovedstave i begge indskrifter, hvilket ikke rigtigt fremgår af Svärdströms tegning i *Gotlands runinskrifter*. Nedenfor gives min læsning med Svärdströms i parentes:

G 177b: 18 cm lang, runehøjde 3 cm **hkpoooo=rrrrnnn** | **-(k)poooo=rrrrn--**
(**hkpoooo=rrrrnnn** | **---oooo=rrnn**).

I Jonas Nordbys afhandling sammenholdes *horn-porn-korn*-formelen med den ældre og mere velkendte lønformel *pistill-kistill-mistill*, som kendes fra førkristen tid på Gørlev-stenen fra 800-tallet, DR 239, Ledbergstenen fra 1000-tallet, Ög 181, i flere norske stavkirker fra højmiddelalderen, samt som en effektfuld, magisk gåde i *Bósa saga ok Herrauds* (Nordby 2018: 109, Thompson 1978).

Når det kommer til tolkningen af den nye formel, har såvel Helmer Gustavson som Jonas Nordby været vaklende. Nordby refererer og sammenfatter (2018: 109):

Det synes som om innskriftene i Bunge kyrka bygger på en formel som opphavlig hadde ordningen **hpkooorrrnnn** (...). Tolkningen av horn og korn er rett og slett "horn" og "korn", mens *porn* kan trolig forstås på flere måter i denne sammenhengen. Mest iøynefallende er "torn" (som i tornebusk), men i kontekst med ordet "korn" kunne også *porn* stå i be-

Fig. 10. Rentegning Anna Silberg Poulsen (ikke målfast) af G 177b, Väte kyrka.

tydningen “tørkehus til korn eller malt” (Fritzner III: 1033). Helmer Gustavson nevner at torner har sin plass i folkemagi, og han trekker fram et eksempel fra Gotland der “sömntörne” er en “knopp av törne som binds på barn för att få dem att sova” (Gustavson 2004: 18). Han spekulerer også på om **hkp**, slik rekkefølgen er i innskriften i Väte kyrka, kunne være en lek med plantenavnet *hagborn*, “hagtorn”, som blant annet var anvendt i medisinsk øyemed.

Tolkningen som en gotlandsk sygdomsformel kan ikke udelukkes, og den ville i så fald indskrive sig i en veldokumenteret, lang tradition på øen (Herjulfsdotter 2013). Det forhold, at *horn-þorn-korn*-formelen nu også er dokumenteret på en senmiddelalderlig blyamulet fra Kællingeby på Bornholm understøtter for så vidt tolkningen som værn mod sygdom.

Blyamuletten Kællingeby 1, DK Bh 20, tilhører en gruppe på indtil nu tre, måske fire tekstligt ensartede amuletter, der både rummer latinske sygdomsformler og folkesproglig tekst med rod i kristen-magisk sortekunst (Imer & Steenholt Olesen 2018: 135 & fig. 8.7). Formelen fra Kællingeby-amuletten har samme rækkefølge som i Bunge: **h(p)kooorrnnnn**, og forfatternes tolkningsovervejelser svarer til Helmer Gustavsons (Imer & Steenholt Olesen 2018: 141–142).

Forekomsten af formelen i Bunges tårnkammer, den prominente placering på korvæggen i Väte og den tekstuelle kontekst med latinske bøn-formler på blyamuletten fra Kællingeby taler efter min mening for, at vi frem for midler mod søvnløshed mv. snarest bør lede efter en overordnet, kristen forståelsesramme bag ordene *horn*, *þorn* og *korn*. Det er i den forbindelse nærliggende at kigge på de tre ords kristne, allegoriske betydning i højmiddelalderen (se fx Dahlby 1985).

Hornet sigter til hornudsmykningen på det jødiske alter, og alterhornene forbindes med fredhellighed, hvilket Joab udnyttede til at søge beskyttelse mod Kong Salomon (1 Kong. 2, 28). På grund af en fejloversættelse i den latinske bibeloversættelse, *Vulgata*, afbildes Moses ofte med horn i panden i middelalderlig kirkekunst. Sidst men ikke mindst symboliserer hornet Abrahams ofring af Isak, der afværges i sidste øjeblik af guddommelig indgriben. Abraham ofrer i stedet den vædder, der på grund af sine horn sidder hjælpeløst fast i en tornebusk (1. Mos. 22, 13).

Abrahams villighed til at ofre sin søn bekræfter i kristen forståelse den gamle pagt og foregriber Kristi sonoffer og indstiftelsen af den ny pagt. Jesu tornekrone er med sine 72 torne både et af de såkaldte lidelsesredskaber og en reference til ofringen af Isak. Sammenhængen kan illustreres af Åke Nisbeths kommentar til Isak-motivet i Risinge kyrka i Östergötland fra 1400-tallet (1995: 124):

Isaks offrande som förebild till Kristi offerdöd på korset är kanske ett av de tydligaste och även för vår tid bäst begripliga exemplen på den sammanställning av händelser och personer ur de två testamenten som är så karaktäristisk för medeltidens teologi, konst och litteratur och illustrerar väl Augustinus ofta citerade ord om sambandet mellan Gamla och Nya testamentet: det Nya testamentet finns förborgat i det gamla, det gamla uppfylls i det nya.

At vædderen i nordisk tradition sad fast i et tjørnekrat bekræftes af billedfremstillingerne samt litterære kilder. I *Vulgata* benævnes busken med vædderen *vepres*. Henrik Smith oversætter denne glose: *Huert træ som haver torn* (1563: 322). I den fornsvenske bibeloversættelse hedder det: *en wädhor hänger met hornom mällan thörnebuskana* og i den efterfølgende kommentar udlægges parallellen mellem ofringen af Isak og Jesu sonoffer (Klemming 1848: 201).

I kirkekunsten fremstilles ofringen af Isak ofte vis-a-vis korsfæstelsen, fx i et af glasmosaikkerne i Chartres fra 1200-tallet. Kunsthistorikeren Émile Mâle henviser her til den middelalderlige bibelkommentar *Glossa ordinaria* (Genesis 22, 4–5 & 8) og nævner en række andre prominente, franske eksempler, særligt glasmosaikkerne i Bourges (Mâle 1961: 141). Ifølge Mâle kan vædderens horn endda opfattes som symboler for korsarmene på Kristi kors (s. 155).

På det gyldne alter fra begyndelsen af 1200-tallet i Sahl kirke i Jylland er Isaks ofring afbildet på alterets sidespir, mens kristusfremstillingerne ses på alterets hovedfacade. I kalkmalerier er ofringen af Isak samt den fastsiddende vædder i tornebusken et fast indslag, fx i de romanske udsmykninger i Fraugde kirke på Fyn og i Bjäresjö kyrka i Skåne. I senmiddelalderens kalkmalerier forekommer motivet særdeles ofte. Torne og (den brændende) tornebusk optræder naturligvis også i en mængde andre sammenhænge i Biblen, og der kan sagtens være flere allegoriske betydningslag involveret på en og samme tid.

Det sidste ord i *horn–born–korn*-formelen korn symboliserer efter min opfattelse troen og det kristne budskab, som det blev indstiftet med Jesu offerdød på korset. Korn optræder først og fremmest i lignelsen om sædemanden, som genfortælles i tre af evangelierne (Mark. 4, 1–20; Luk. 8, 4–15 & Mat. 13, 1–23). Den kristne allegori illustreres i en glasmosaik fra Saint Denis uden for Paris, hvor de gammeltestamentlige profeter ses i færd med at hælde korn i en mølle, mens kirkefaderen Paulus drejer møllestenen og opsamler melet (Mâle 1961: 172).

Kornet optræder i andre sammenhænge i den middelalderlige, kristne tradition. Således diskuterer Evert Lindkvist betydningen af “Skördes-

undret eller Sædesundret” på en række gotlandske døbefonte (2015: 215–217). Det hurtigvoksende sædekorn, som Jesus spreder på vejen, og som narrer soldaterne under flugten til Ægypten, indgår egentlig i en apokryf tilføjelse til Biblen. Det populære motiv er på kontinentet ofte gengivet i stensulptur og glasmosaikker (Måle 1961: 291), samt i Norden desuden som et hyppigt motiv i kirkernes kalkmalerier.

Sammenfatningsvis mener jeg altså, at hornet, tornen og kornet allegorisk repræsenterer den gamle pagt, den ny pagt, samt det kristne budskab om indsigt i troen og håbet om sjælfrelse. Og alle tre ting er i den middelalderlige verdensopfattelse forenet i kirkebygningen som fysisk manifestation.

Den mulige sammenhæng mellem *horn-porn-korn*-formelen og den oprindeligt hedenske *pistill-mistill-kistill*-formel har ikke været undersøgt her. *pistill-mistill-kistill* genfindes i forskellige varianter og delvis med andre rimord i de norske stavkirker. Det forekommer ikke utænkeligt, at også denne formel kan fortolkes ud fra en kristen allegorisk fortolkningsramme. Tidselen symboliserer fx syndefaldet (1. Mos. 3, 18), men det er også evident at denne formel optræder i en magisk sammenhæng i Buslabæn i *Bósa saga*, også her med let alternative rimord. Efter min mening er det sandsynligt, at den hedenske *pistill-mistill-kistill*-formel, er taget med ind i en kristen kontekst, og at krypteringssystemet er blevet genanvendt til en ny serie rimord på *-orn*, der passede bedre ind i den kristne symbolfortolkning.

Under runeindskrifterne ses en naturalistisk skibsfremstilling, der i allegorisk sammenhæng tolkes dels konkret som Noas ark, men også i bredere forstand som billede på kirken som institution. Skibsmotiver er dog så almindelige i de gotlandske kirker, at det måske er en overfortolkning at se dem alle sammen som kristne symboler (von Busch et al. 1993).

De her fremlagte nytolkninger af gotlandske graffitiindskrifter afspejler optræningen i kalenderberegning og syllabariet, som indgik i den teologiske uddannelse, og der går en lige linje fra læren om den kristne allegori til kristen mystik. Set i sammenhæng med de øvrige graffitiindskrifter i kirkernes kalkpuds taler meget for, at runeristerne ofte var de præster og hjælpepræster, der var knyttet til kirken. Hvis dette var tilfældet, fortæller skriverierne i Bunge kyrka en hel del om den middelalderlige skrivekyndighed og anvendelsen af runer i højmiddelalderen.

Litteratur og forkortelser

- Blindheim, Martin (1985): *Graffiti in Norwegian stave churches, c. 1150–c. 1350*. Universitetsforlaget, Oslo.
- von Busch, Peter, Sibylla Haasum & Erland Lagerlöf (1993): *Skeppsristingar på Gotland*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Dahlby, Frithiof (1985): *Symboler i kirkens billedprog*. Oversættelse ved Marie Hvidt. København.
- DK Bh 20 samt DK Sj 76, se Forskningsdatabasen Danske Runeindskrifter, <http://runer.ku.dk/>.
- G 1–137, se *Gotlands runinskrifter granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson och Elias Wessén*. Första delen, Södra Gotland (Sundertredingen). Almqvist & Wiksell, Stockholm 1962.
- G 138–222, se *Gotlands runinskrifter granskade och tolkade av Elisabeth Svärdström*. Andra delen, Mellersta Gotland (Medeltredingen). Almqvist & Wiksell, Stockholm 1978.
- G 223–395, se *Gotlands runinskrifter granskade och tolkade av Helmer Gustavson och Thorgun Snædal*. Tredje delen. Norra Gotland (Nordertredingen). [Preliminære artikler publiceret på Internet til en kommende, trykt udgave:] <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/gotlands-runinskrifter-3/>
- Gustavson, Helmer (2004): *Gotlands runinskrifter 3. Bunge socken G 327–G 333*. PDF på https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/23_bunge.pdf
- Gustavson, Helmer (2007): “Runor på skolschemat! Ett nyfunnet syllabarium från 1000-talets Sigtuna”. *Situne dei* 2007, s. 69–78.
- Herjulfsson, Ritwa (2013): “Jungfru Maria gick sig ned at söstrandden. Spår av medeltidens föreställningar i gotländska boteformler”. *Kyrka och tro på medeltidens Gotland, Gotländsk Arkiv*, s. 183–198.
- Imer, Lisbeth M. & Rikke Steenholt Olesen (2018): “In the Beginning was the Word... New finds of lead amulets in Denmark”. Alessia Bauer, Elise Kleivane & Terje Spurkland, eds., *Epigraphy in an international context*, Dublin, s. 123–155.
- Jansson, Sam Owen (1963): “Kalendarium 1”. *Kulturbistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 8, København–Oslo–Stockholm, s. 89–93.
- Knirk, James E. (1994): “Learning to Write with Runes in Medieval Norway”. Inger Lindell et al., eds., *Medeltida skrift- och språkkultur, Nordisk medeltidsliteracy I ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv 2. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992*, Runica et Mediaevalia, Stockholm, s. 169–212.
- Källström, Magnus (2016): “Runor i puts – några nyfynd från Gotland och Västergötland”. *META Historisk arkeologisk tidskrift* 2016, s. 35–49.
- Lindkvist, Evert (2015): *Gotlands romanska stensulptur. Visuella budskap i sten*. GotlandsBoken, Visby.

- Lithberg, Nils & Elias Wessén (1939): *Den gotländska runkalendern 1328*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 45:2. Stockholm.
- Moltke, Erik (1976): *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. Forum, København.
- Mâle, Émile (1961): *The Gothic Image*. The Fontana Library, London–Glasgow.
- Nisbeth, Åke (1995): *Ordet som bild. Östgötsk kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början av 1400-talet*. Runica et Mediævalia, Stockholm.
- Nordby, K. Jonas (2018). *Lønnruner. Kryptografi i runeinnskrifter fra vikingtid og middelalder*. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Pernler, Sven-Erik & Anders Piltz (2013): “I medeltidens boklärda värld”. *Kyrka och tro på medeltidens Gotland, Gotländsk Arkiv*, s. 125–136.
- Seim, Karin Fjellhammer (1998a): “Runes and Latin Script: Runic Syllables”. Klaus Düwel, Hrsg., *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 15, Walter de Gruyter, Berlin-New York, s. 508–512.
- Seim, Karin Fjellhammer (1998b): *De vestnordiske futhark-innskriftene fra vikingtid og middelalder – form og funksjon*. NTNU Trondheim, Trondheim.
- Säve, P. A. (1864). Reseberättelse 1864. Manuskript i Antikvarisk Topografiska Arkivet, Stockholm.
- Thompson, Claiborne W. (1978): “The Runes in Bósa saga ok Herrauðs”. *Scandinavian Studies* 50, s. 50–56.

